

MICHEL FOUCAULT: SLOVA A VĚCI

Jiří VAŠÍČEK

Student Katedry Antropologie ZČU

Michel Paul Foucault (1926-1984) bývá považován za představitele tzv. poststrukturalismu, čemuž odpovídá pozice radikálně vnějšího filosofujícího pozorovatele, jenž vytváří "etnologii vlastní kultury". V knize Slova a věci tematizuje problém kulturních a historických předpokladů uspořádání vědění. Tvrdí, že v základu každé kultury (nebo historické epochy) působí specifický pořádek významů (historické apriori), který je přenášen jednotlivými popisy světa (diskursy). Toto pole rozptylu vědění, tuto jednotnou epistemologickou konfiguraci sdružující historické diskursy nazývá epistémou. Díky své snaze zbavit myšlení všech dosavadních monomýtů bývá také řazen k proudu postmoderní filosofie. Jeho koncept epistém relativizuje tradiční privilegia (Rozum, Dějiny, Pravda, Subjekt atd.) jako teoretické fetiše moderny a nabádá je opustit pro jejich naprostou nehodnověrnost. Foucaulta lze chápat jako filosofa hranice - je sice narušitelem, ale ne ve smyslu, že by někde na druhé straně hledal nový, pokojný domov. Záměrně narušuje zdání přirozenosti, které časem vytvořila hranice mezi seskupeními lidmi - mezi normálními a duševně nemocnými (Dějiny šílenství), mezi plnoprávními a bezprávními, mezi svobodnými a internovanými (Dohlížet a trestat), mezi vlastními a jinými.

Foucault v samotném textu hovoří o epistémě jako o jakési pomyslné pořadající mřížce, která umožňuje člověku v rámci jazyka řetězit slova ve výpovědi a poskytuje mu pravidla pro relevantní a tím pro druhé srozumitelné myšlení. Tak, že mu dává přesnou taxonomii jsoucen, se kterými může operovat. Toto epistemologické podhoubí je však jako ledovec, jehož podstatná část se skrývá pod hladinou. Aby je někdo odhalil a uvědomil si jeho formativní význam pro diskursy, měl by se setkat s naprosto odlišným způsobem pořádání jsoucen do systému. Jako příklad takového setkání s "exotickou kategorizací" uvádí vtípnou a mystifikační klasifikaci zvířat, kterou zaznamenal argentinský spisovatel Jorge Luis Borges podle "jisté čínské encyklopedie". Ta dělí zvířata na:

- a, patřící císaři
- b, nabalzamovaná
- c, zdomácnělá
- d, prasátka
- e, sirény
- f, bájně
- g, toulavé psy
- h, zvířata zahrnutá do této kategorie
- i, co jsou jako bláznivá
- j, nespočítatelná
- k, nakreslená tenoučkým štětcem z velbloudí srsti

l, a podobně
m, ta, co právě rozbila džbán
n, ta, co z dálky připomínají mouchy

Že jde o absurdní nesmysl je čtenáři jasné na první pohled, hned potom, co se od srdce zasměje tomu, jak tehdy v Číně byli naivní nebo jak důvtipně Borges tabulku zkonstruoval. Podstatné je ale to, že například nelogická kategorie h, odkazuje k hranicím našeho euro-amerického způsobu myšlení současnosti. V intencích našeho myšlení neexistuje žádná červená nit spojující jednotlivé výše uvedené "kategorie". Naše myšlení není takto nastaveno, Borges ukazuje nemožnost takovým taxonomickým klíčem pořádat svět kolem nás. Jediným místem, kde se mohou tato zvířata setkat, je v několika řádcích na papíře (případně v elektronické podobě na monitoru) nebo v několika výstřizcích na surrealistické koláži - Foucault hovoří o ne-místě řeči, nemyslitelném prostoru. Tabulka, která rozděluje jsoucna do tříd a podtříd a která je seskupuje v řád podobností a rozdílností, se v tomto případě jeví mít hetero-topický charakter. To znamená, že jednotlivé věci jsou v systému jazyka "zakotveny" tak, že nelze přesně určit "přístav - kotviště", a tedy i funkčnost a myslitelnost "jazyka", který by byl takto utvořen. Neexistuje jednotící ohnisko, které by spojovalo každékoliv slovo s jinými. Žádná závazná gramatická pravidla, která by sloužila jako neutrální prostor porozumění. Západní myšlení se pak jeví jako u-topické, protože je založeno na univerzální unifikující taxonomii. Když by se to vzalo do důsledku, samotný subjekt by se mohl chápat pouze jako gramatický zvrát, který umožňuje diskurs. Byl by pouze molekulou daného epistemologického pole: "ono mluví" by bylo relevantnější než "já mluvím". Zajímavou otázkou potom tedy je: odkud vlastně Foucault hovoří? Když hovoří o mřížce jazyka, jazyk jeho diskursu jakoby se ze sevření epistémy vymanil, aby mohl podat toto svědectví. Místo, odkud hovoří, by podle map jeho konceptu nemělo existovat...

Jak se epistéma projevuje? Tabulka, mřížka, rastr představují samotnou epistému. Základní kódy kultury na jedné a vědecké teorie (a filosofické interpretace) na druhé straně určují a zároveň ospravedlňují tu kterou epistému. Ani pro nejprostší a nejnevinnější zkušenost nelze použít vyhodnocující měřítko podobnosti nebo rozdílnosti, která by už nebyla v dotyčné osobě "naprogramovaná". Jde o řád, pořádek jsoucna, který je - existuje. Foucault mluví o přináležitosti věcí k jistému němemu řádu, o surovosti bytí řádu. Je to to, co se skrývá (a vlastně co je zakládá) za pořádajícími kódy jako jsou slova, vjemy a gesta, které vnímáme jako přesné a autentické vyjádření.

"Pořádek je to, co se předkládá ve věcech jako jejich vnitřní zákon, jako skrytá síť, pomocí níž se svým způsobem prohlížejí, a zároveň je to něco, co existuje jenom prostřednictvím mřížky nějakého pohledu, nějaké pozornosti a nějakého jazyka; a jedině v prázdných polích tohoto rastru se v hloubce ukazuje pořádek jako už přítomný, tiše čekající na chvíli, až bude vysloven."

Otázka, kterou si Foucault pokládá, zní: Jaký je onen společný prostor - řád totožností, podobností a analogií, podle kterého jsme si navykli rozdělovat rozličné věci okolního světa? Jaká východiska dala vzniknout poznatkům a teritoriím, podle jakého prostoru se vytvořilo vědění, jaká to vlastně byla pozitivita, která vytvořila vědy a filosofické interpretace? V procesu odhalení epistemologického pole, epistémy, Foucault předkládá projekt archeologie vědění. Nepůjde v něm o popis vývoje poznatků k jejich zdánlivé objektivitě, v jejíž službě dnešní věda slouží, ale půjde o dějiny podmínek jejich možnosti. Nelze totiž hovořit o kontinuitě na úrovni idejí a témat, tu chápe jako povrchový jev. Ne, že by od renesance do

dnešní doby lidský rozum nějak kvalitativně pokročil (v evolučním smyslu), pouze se změnil způsob bytí věcí a pořádku, který je člení, a tak formuje a předkládá vědění. Jinými slovy, protože ambicí archeologie vědění je popsat diskontinuální historii myšlení, důležité není, co chtěl ten který autor říct, ale kontext dané doby, podloží odpovídajícího paradigmatu. Proto například může být v této optice studium historie filosofie filosofií samou.

Jak by měla vypadat metodologie epistemologického výzkumu? Při studiu určité epistémy musí vědec věnovat pozornost všemu, co se vztahuje k implicitnímu vědění dané společnosti. To znamená, že musí být schopen zkoumat různé soustavy vědomostí, filosofické ideje, každodenní mínění, také instituce, obchodní praktiky, policejní aktivity, zvyky atd. Tedy poznání naprosto odlišné od toho, co poskytují vědecké monografie, náboženské apologie nebo filosofické teorie, které je však tím, co právě umožňuje v danou chvíli výskyt určité teorie, názoru nebo jednání. Epistéma je podložím pro vědecká paradigmatu, o kterých hovořil Thomas S. Kuhn v knize *Struktura vědeckých teorií*. Úkolem epistemologa je vytvořit v tomto množství informací to, co logikové nazývají třídami, estetické formami, vědci strukturami - tj. stanovit diferenční kritéria. Foucault nabádá, že nesmí existovat žádný privilegovaný výběr. Musíme být schopni číst vše, poznat všechny instituce a praktiky. Žádná hodnota, která je tradičně uznávána v historii myšlení a filosofii, nesmí být akceptována jako taková.

Foucault odmítá všechny pevné kategorie jako umělé. Podle něj nejsou jednou a provždy dané, ustavičně se vytváří znovu a znovu (skoncování s metafyzikou). Odmítá tak západní filozofii, která od Platona popisuje pojmy, popisuje pravdu jako určité danosti, které existují navěky mimo nás a ke kterým se jenom přibližujeme. Radikálně také odmítá jakoukoli lidskou Přirozenost, která by jednou provždy určovala základ lidského konání. Neexistuje lidská přirozenost, neexistuje společná povaha, z které by se daly odvodit všechny projevy člověka. Odtud program archeologických výzkumů - když nejsme plodem přirozených určení, utvořila nás historie, ve které se odehrála všechna základní rozdělení kulturního prostoru. Jedním z nich je hranice mezi pravdou a nepravdou. Aby pravda byla pravdou, musí být jako pravda uznána. Nestačí, aby to, co bylo vyslovené, odpovídalo tomu, jaké jsou věci. Naše řeč musí vstoupit do hry pravdy, která se v naší době odehrává. Tato hra pravdy určuje, co je pokládáno za věc hodnou poznání, jaké znaky je identifikují, zda si všimnout podobností nebo rozdílností atp. Každé historické období má tedy svoje pravdy. Tento postmoderní relativismus je absolutním popřením hegelovského historicismu. Pro Hegela jsou historické události determinované, mnohdy si to ani neuvědomujeme, historie je něco kontinuálního. Pouze retrospektivně však můžeme v historii objevit kontinuitu. Je to vlastně starý spor v křesťanství, ve kterém šlo o to, zda jsou naše dějiny předurčené, anebo nám Bůh dává možnost vlastního rozhodnutí. Podle Foucaulta se musíme vzdát myšlenky, že se nám podaří překlenout všechny mezery a začlenit fragmenty našeho jednání minulosti do monolitického celku.

Tak například v dřívějším klasickém období, na místě, kde nyní nacházíme člověka, byla specifická moc diskursu - jazykového uspořádání, reprezentujícího slova a věci. Člověk existoval tam, kde mlčely diskursy. V mezeře, kterou po sobě zanechal diskurs, se konstituoval člověk. Ten je natolik tím, kdo žije, kdo mluví a pracuje, nakolik prožívá život, jazyk a práci, a konečně nakolik může být poznán do té míry, v jaké žije, mluví a pracuje. Člověk se tedy ve Foucaultově pojetí sám o sobě jeví jako konfigurace vědění, jako nedávný objev, "trhlinou v řádu věcí", která nemá ani 200 let a bude tu, dokud toto vědění nenajde novou formu.

"Je zvláštní, že člověk, jehož poznávání pokládá naivní názor za nejstarší zkoumání, začínající už Sókratem, je nepochybně jen čistou trhlinou v řádu věcí, v každém případě jen konfigurací načrtnutou díky novému postavení, které nedávno zaujal ve vědění."

Dosud si ani věda, ani filosofie neuvědomovaly problém epistémy. Pracovali a žili jsme jako součást epistémy, která se liší dobou a místem. Jinou epistému měla renesance, jinou máme dnes v západním světě, jinou mají členové kmene Inuitů, Eskymáci. V minulosti si však zvláště Evropané mysleli (a také podle toho jednali), že jejich pravda o světě je univerzální a jediné platná. Výzkum epistém je tedy především připomínkou toho, že žádný pohled na svět není jediný a univerzálně platný, vždy půjde o dílčí a proměnlivý způsob výkladu světa.

Václav Bělohradský popisuje v knize Mezi světy a mezisvěty obdobný problém a jako postmoderní intelektuál požaduje v jednání a myšlení lidí princip multikulturalismu. Hovoří o tom, že každý člověk žije uvnitř verze světa jeho vlastního kmene a že každá verze chce být vystavena jen výpovědím, které ji potvrzují. Proto se kultury neobejdou bez cenzury, pronásledování kacířů, blázců a prohlašování za zrádce. Definuje kontext (neutrální prostor společenské existence) jako kolektivně sdílené fiktivní pojmy, kterých se musíme umět dovolávat, aby naše výpovědi byly vpuštěny do určité verze světa jako legitimní. Každá odpověď na otázku "kdo jsme a proč jsme takoví, jací jsme" musí v sobě obsahovat pravidla takového kontextu (například pro Evropana velký řetězec textů od Bible, Platona, Aristotela přes Danteho a Komenského až po Einsteina) - klišé, jinak bude nesrozumitelná. Otázka "co je skutečné?" se tak musí transformovat v otázku "co je skutečné pro nás?". Na hranicích všech verzí světa se válčí, obchoduje, pašuje, vznikají smíšené dialekty a rodí se bludy. Bělohradský uzavírá, že je úkolem intelektuála (a taky filosofa nebo antropologa) svými mezními výpověďmi relativizovat univerzální hegemonii jediného kontextu a posouvat jeho hranice, byť za protestů svého kmene. Jednoduše řečeno bojovat proti etnocentrismu. Největší hrozbu totiž představuje jednání člověka, který "nechce vidět hranice své verze světa".